

Zdravko Mlinar

AVTONOMIJA IN (DEZ)INTEGRACIJA V POSTSOCIALISTIČNIH PREOBRAZBAH

Tekst se opira na današnje in na nekatere zgodovinske izkušnje iz območja prejšnje Jugoslavije. Jedro post-socialističnih preobrazb lahko razkrivamo v spreminjanju razmerja med avtonomijo teritorialnih (sub)sistemov, skupin in posameznikov na eni strani ter njihovo - z vrha določeno - enotnostjo (integracijo) na drugi strani. Ekonomska kriza je privedla do delegitimizacije hegemonije, ki je bila vzpostavljena na podlagi vizionarskega programa o socialistični družbi ter v spopadanju z zunanjim sovražnikom. Tudi v Zahodni Evropi se je izčrpal teritorialni ekspanzionizem; to pa je zmanjšalo ogroženost manjših narodov in s tem povečalo težnje k političnemu osamosvajanju ožjih teritorialnih identitet. Pri tem se je izkazalo, da niti etnično "bratstvo" nima (več) pomembnejše integrativne vloge, ker praviloma vključuje težnje k dominaciji večjega naroda. Prihaja do re-teritorializacije in homogenizacije, ki pa je lahko le prehodna oblika redistribucije politične moči, saj je v nasprotju z dolgoročnimi razvojnimi trendi k vse večji (etnični) diversifikaciji in globalizaciji. Krepitev subnacionalne avtonomije je pogojena s hkratno krepitevijo supranacionalnih omrežij. Oboje pa izpodkopava dosedanje hierarhično teritorialno organizacijo, ki jo je obvladovala "avantgarda delavskega razreda".

Author is drawing on the present and on some historical experiences from the area of the late Yugoslavia. The core of the post-socialist transformation concerns the changing relationship between autonomy of territorial (sub)systems, groups and individuals at the one hand and their unity (integration) - which was determined from above - at the other hand. Economic crisis resulted in delegitimization of the hegemony, which was established on the basis of the visionary programme of socialist society and in conflict with the external enemy. Also the territorial expansionism in western Europe exhausted itself; this implies a declining threat to the small nations and generally increasing assertiveness of narrower territorial identities. It turned out that ethnic "brotherhood" (always involving the problem of "big brother") did not have any important integrative role. The tendency represent a transitional form of redistribution of political power; in the long-term perspective it diverges with the trend toward increasing (ethnic) diversification and globalisation. Strengthening of the sub-national autonomy is conditioned by simultaneous spread of supranational networks. Both tends to erode the hierarchical territorial organisation which was dominated by the "avant-garde of the working class".

avtonomija, integracija, teritorialna organizacija, ekspanzionizem, etnična diversifikacija, bizantinizem, panslavizem

1. Uvod

V tem tekstu bom poizkušal pojasnjevati nekatere spremembe in nasprotja, ki zadevajo teritorialno-politično organizacijo v kontekstu "postsocialističnih" preobrazb. Kot njihov skupni imenovalec bom upošteval spremembe v protislovnem razmerju med težnjo k avtonomiji in k integraciji, še zlasti na podlagi izkustva z območja bivše Jugoslavije.

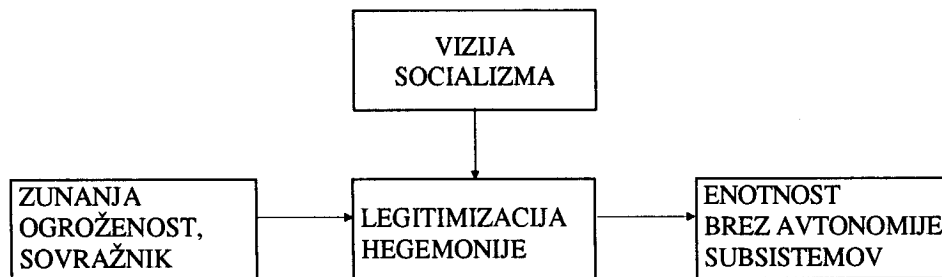
Ker z razpadom "socializma" (bolj) spontano prihaja na površje spet zgodovinska dediščina iz "predsocialističnega" obdobja, pa bom v to analizo vključeval tudi nekatere zgodovinske retrospektive. Pri tem pa nas veskozi spremlja vprašanje, kako in zakaj se težnja k enotnosti (integraciji) izrodi v centralizem in težnja k avtonomiji v avtarkizem. Dolgoročne razvojne perspektive nam ne zagotavlja niti avtonomija s teritorialnim izdvajanjem, ki vsiljuje notranjo homogenizacijo, niti integracija na podlagi dominacije.

2. Delegitimizacija hegemonije in osamosvajanje subsistemov

Sedanjšega "izbruha" manjših teritorialnih (političnih, etničnih in kulturnih) identitet ni mogoče pojasnjevati le, ali predvsem, kot izraz nekakšne **iracionalnosti** in vračanja v 19. stoletje. Torej ne moremo sprejeti razlage, ki jo je ponudil švicarski politolog Dušan Sidjanski (1991), češ da gre v Jugoslaviji le za prehod iz ene ideologije 19. stoletja (marksizma) v drugo ideologijo 19. stoletja (nacionalizem) in da gre torej nasploh za nazadovanje. Tudi drugi evropski in ameriški odzivi na "jugoslovansko krizo" so izpostavljali predvsem obžalovanje zaradi regresije v odnosu do tistega kar je že bilo doseženo, t.j. določeno poenotenje v političnih okvirih jugoslovanske države (ali Sovjetske zveze).¹ Pri tem se zanemarja dejstvo, da razvoja in razvitosti ne moremo ocenjevati le na podlagi stopnje (in teritorialnega "dometa") integracije; enako teže ima tudi vprašanje avtonomije subsistemov, ki so - tako ali drugače - medsebojno povezani. Korak nazaj z vidika integracije (ki temelji na dominaciji) je lahko hkrati korak naprej z vidika individuacije sestavnih delov takšnega teritorialno-političnega sistema.

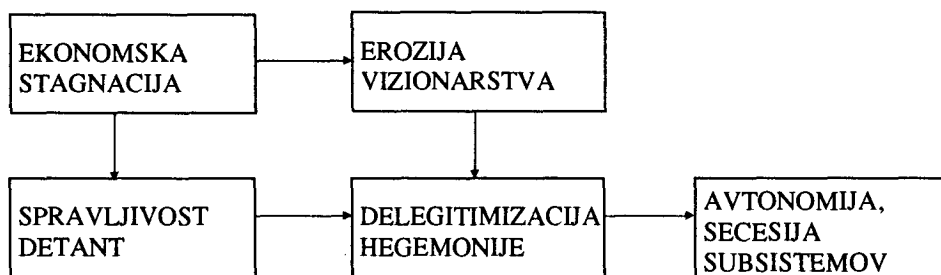
Sedanje dogajanje v prostoru bivše Jugoslavije (kjer gre za največjo raznovrstnost na najmanjšem območju evropske celine) in Sovjetske zveze lahko bolj ustrezno interpretiramo kot prehodni proces **prestrukturiranja in teritorialne redistribucije** oblasti. V tem smislu ima torej svojo razvojno-zgodovinsko utemeljenost. Vsakršno prehajanje takšnih **prehodnih** okvirov pa se seveda zlahka sprevrže tudi v svoje nasprotje in vodi v reteritorializacijo in balkanizacijo (v smislu fragmentacije), ki lahko blokira nadaljnji razvoj.

Dejanski ali namišljeni "zunanji sovražnik" je dajal legitimiteto hegemoniji znotraj socialističnega bloka ter znotraj jugoslovanske federacije in s tem omogočal enotnost na podlagi notranje homogenizacije (z omejevanjem raznovrstnosti in subsistemske avtonomije). S tem pa je nujno prišlo do **ekonomske stagnacije**, ki je postopoma vodila

v delegitimizacijo političnega vodstva znotraj države kot tudi do oslabitve njegovega položaja v mednarodnem merilu. Zato se je nujno povečala njegova **spravljalnost** tudi v odnosu do "sovražnega tabora", kar je privedlo do **detanta**. Vendar pa je detant spet s svoje strani še pospešil erozijo totalitarnih sistemov. Izgubili so "zunanjega sovražnika", kar je - hkrati s kompromitacijo vizionarskega programa o novi družbi - pomenilo **delegitimizacijo hegemonije** "avantgarde delavskega razreda".

Na ta način se je **razširil prostor** za uveljavljanje (teritorialne) **avtonomije** **subsistemov**, kar se vsaj za sedaj izraža predvsem kot "izbruh" etnonacionalnih identitet oz. kot "pomlad" majhnih narodov in narodnostnih manjšin.

3. Pred koncem teritorialnega ekspanzionizma?

Podobno kot detant med Vzhodom in Zahodom zahteva notranje prestrukturiranje in teritorialno redistribucijo politične moči, je treba upoštevati še drugo kontekstualno pogojenost sedanjih sprememb v Jugoslaviji in v drugih bivših "socialističnih" državah. Gre za vlogo teritorialnega ekspanzionizma; zdi se, da se ta v najbolj razvitem svetu že umika v zgodovino.

Navzlic vojni in vojaškemu nasilju, najprej v Sloveniji, potem na Hrvaškem in sedaj zlasti v Bosni in Hercegovini, pa tudi v okviru bivše Sovjetske zveze, tukaj izpostavljam teco, da je **vojna med posameznimi državami** vsaj v Zahodni Evropi postala **nemogoča**. To lahko pojasnujemo v širšem kontekstu družbenoprostorskega prestrukturiranja in prehoda "od prostora krajev k prostoru tokov" (Mlinar 1990). Takšna preobrazba implicira vse širši prostor neomejene dostopnosti in prehod od alternativno izključujočih se lokacij (logika igre z ničelno vsoto) k vse večji ubikviteti (univerzalni prisotnosti) in deteritorializaciji. Koncept "Evrope brez meja" vsaj nakazuje perspektivo, da vojna med državami že v načelu postane nemogoča in nelogična. Celo nacionalne države same, če jih tradicionalno pojmuje kot relativno zaprte teritorialne sisteme (metaforično označene tudi kot "biljardne krogle") predstavljajo vse bolj preživelo obliko teritorialne politične organizacije.

Neomejena dostopnost tako pomeni konec teritorialne posesivnosti in ekspanzionizma. Država ne dokazuje več večje moči z osvajanjem novih ozemelj, temveč z aktivno vlogo vse raznovrstnejših osamostaljenih akterjev, ki se vključujejo v mednarodna in globalna omrežja. Le-ta pa postajajo nekakšna infrastruktura ekonomskega, kulturnega in političnega **prežemanja** držav in narodov, ki vse bolj izriva nekdanje teritorialne **konfrontacije**. Najbolj izzivalna izkustvena podkrepitev nakazane smeri spreminjanja je preprosto dejstvo, da po stoletjih nenehnih osvajalnih vojn in različnih oblik

ekspanzionizma danes Evropska skupnost izstopa s svojo **restriktivno** politiko glede nadaljnega širjenja. Položaj je torej povsem sprevrnjen: sedaj ni več najmočnejša teritorialno-politična tvorba v Evropi tista, ki bi vsiljevala teritorialni ekspanzionizem, temveč je značilno, da imamo vrsto držav, ki čakajo da bi postale članice te skupnosti.

Duroselle (1988) je takole označil spremenjene razmere v Zahodni Evropi: "Sprava, do katere je prišlo med evropskimi državami, se uveljavlja z nekakšno neustavljivo močjo. Francozi in Nemci ne morejo več razumeti, zakaj so se pravzaprav medsebojno spopadali. Nove generacije vedo, da je vojna med njimi prav tako nemogoča kot je nemogoča med drugimi narodi v Zahodni Evropi".

Te spremembe izražajo doseženo stopnjo evropske in globalne integracije: hkrati pa se postavlja vprašanje, kako to povezovati s povsem nasprotnimi tendencami, ki se kažejo kot "**balkanizacija**", in še zlasti z razpadom prejšnje Jugoslavije. Glavno povezavo vidim v vlogi zunanjega **ogrožanja**, ki je bilo navzoče v procesu formiranja, notranjega strukturiranja in delovanja te države. Prav zunanja nevarnost je bila odločilna, da so se Slovenci in Hrvati zblížali s Srbi do te mere, da so oblikovali svojo skupno državo. Podobno pa je tudi v današnjih razmerah prav dejstvo, da se je izčrpal že nakazani teritorialni ekspanzionizem na Zahodu in da je s tem odpadla tudi nekdanja ogroženost, tisto kar se časovno značilno ujema z razpadom Jugoslavije. Poleg stoletnih izkušenj s habsburško hegemonijo in germanizacijo so 1918. leta zlasti zaradi italijanske okupacije delov sedanjega slovenskega in hrvaškega ozemlja stopili v ozadje pomisleki ob povezovanju z že utrjeno srbsko državo. V takšnih okoliščinah Slovenci in Hrvati torej praktično niso imeli izbire, oziroma, šlo je bolj za **izbiro manjšega zla**.²

Druga svetovna vojna, konflikt s stalinizmom (1948), napetosti z Italijo (Trst 1953) in Bolgarijo (glede Makedonije), z Albanijo (Kosovo) itd., vse to je bilo v prihodnjih desetletjih podlaga za odločilno vlogo in kontinuiteto delovanja mehanizma - "konflikt (sovražnik) navzven - kohezivnost (homogenost) znotraj".

Šele s tem, ko je **ogroženost z Zahoda** (vsaj v smislu ozemeljskih zahtev) praktično **izginila**, sta lahko Slovenija in Hrvaška - seveda ob hkratni eroziji legitimite zvezne oblasti - začeli bolj samozavestno in odločno uveljavljati svoje specifične identitete.³ Pri tem pa je značilno, da ravno iz Beograda prihajajo ponavljajoča se svarila o tem, kako so Slovenci in Hrvati ogroženi; izpostavljajo tako potencialne ozemeljske italijanske zahteve kot tudi asimilacijo koroških Slovencev v Avstriji. S tem ilustrativno nakazujejo, kaj naj bi jih čakalo v prihodnje brez jugoslovanske (srbske) zaščite. Hkrati s tem pa nam Slovensko javno mnenje (1991) razkriva paradoks, da potencialna ogroženost Slovenije ne prihaja z Zahoda, temveč kvečjemu iz Srbije.

Potencialna ogroženost slovenske države - ("Slovensko javno mnenje 1991")

- od:

1. Srbije	27,3 %	
2. Italije	4,4 %	
3. Hrvaške	3,5 %	
4. Avstrije	2,1 %	
5. Madžarske	0,7 %	
6. Nemčije	0,5 %	N = 2100

Tako je najpomembnejša podlaga zavzemanja za **jugoslovansko enotnost**, ki je implicitno ali eksplicitno vključevala srbsko pokroviteljstvo, izgubila svojo veljavo.⁴

4. Etnično bratstvo in ogroženost zaradi podobnosti

Dezintegracija Jugoslavije kot države (pretežno) južnoslovanskih narodov se zdi na prvi pogled še posebej paradoksalna, če upoštevamo, da je bila že v prejšnjem stoletju močno razširjena **panslovanska ideologija** in na njej temelječe politično gibanje, ki je bilo usmerjeno k temu, da bi doseglo integracijo v dosti širšem evropskem prostoru. Čeprav **panslavizem** očitno ni uspel, pa ne kaže zanemariti relevantnih zgodovinskih izkušenj, ki lahko pomagajo razumevati ožji predmet naše obravnave.⁵

Zgodovinska retrospektiva nam zlasti osvetljuje to, da smo imeli že vseskozi opravka z nekakšno protislovnostjo med **privlačnostjo** najmočnejše sile v tej "bratovščini" in s hkratnim **strahom pred njo**. To pa je zadevalo tako slovanske narode v Evropi nasploh kot tudi konkretna razmerja med južnimi Slovani. Čim bolj so se na Zahodu bali ruske moči, večja je bila potencialna privlačnost Rusije za nekatere slovanske narode, ki so v njej videli "velikega brata" in potencialnega zaščitnika. (ibidem XIII). Vendar pa so se tudi slovanski narodi v tem pogledu diferencirali. Rusija je bila najbolj privlačna za najbolj oddaljene slovanske narode, za bližnje pa je prej pomenila grožnjo. Poljaki in Rusi so tristo let živeli v medsebojni sovražnosti. Bližina očitno celo prispeva k zaostrovanju konfliktov (o tem na splošno tudi Goertz and Diehl, 1992).

Zgoraj navedeno lahko upoštevamo tudi v analizi današnjih razmer v bivši Jugoslaviji, podobno kot tudi tele Kohnove ugotovitve: "Medsebojni stiki, ki jih je spodbudil panslavizem, so okrepili nastajajoča nacionalna gibanja med Slovani. Toda ta okrepljeni nacionalizem je sam postal prepreka za uresničenje panslavizma. Čim bolj so se različna ljudstva zavedala svoje individualnosti, svojih zgodovinskih tradicij in svojega lastnega jezika, manj so bila pripravljena, da bi vse to žrtvovala za neko sicer goreče proglašano, toda neobstoječo slovansko kulturo ali jezik. Sorodnost slovanskih jezikov in prepričanje o zelo dvomljivih skupnih prednikih v predzgodovinskih časih ni bilo trdna podlaga za enotnost. Nasprotno, politične in zgodovinske realnosti, razlike v veri in civilizaciji so nasprotovale panslavističnim aspiracijam" (ibid., XV-XVI).

Na tej točki se zdi, da se zgodovina ponavlja. Kar je Kohn predstavil kot zgodovinsko izkušnjo v širšem evropskem merilu, sedaj doživljamo na Balkanu. Danes je postalo očitno, da so v Jugoslaviji podcenjevali **inercijo etno-nacionalnih razlik** in jih - tako v prvi kot v drugi Jugoslaviji - tudi sistematično prikrivali. Zgodovinska retrospektiva nam razkriva:

- a) bratstvo je na splošno vključevalo oz. prikrivalo problem z "velikim bratom" ali (da se izognemo Orwellovemu pomenu) s "starejšim bratom";
- b) enotnost so razumeli tako, kot da temelji na podobnosti (v smislu Durkheimove mehanske solidarnosti) in takšno razumevanje je predstavljalo podlago za politiko in ukrepe v smeri **de-diferenciacije**;⁶
- c) zgodovinske izkušnje niso dajale nobenih potrditev, da bi se med slovanskimi narodi uveljavljala višja stopnja solidarnosti kot med katerimikoli drugimi narodi.

Tako **podobnost** med bratskimi jeziki lahko postane **opravičilo za prevlado enega** od njih. Čim večja je podobnost, večja je tudi nevarnost, da manjši narodi izgubijo svojo identiteto zaradi takšne prevlade. Na ta način pa se spet vračamo k aktualnemu dogajanju v prejšnjem jugoslovanskem prostoru. Kot primer lahko izpostavimo težnjo k bifurkaciji enotnega srbohrvaškega jezika. Tako postajajo bolj razumljiva - sicer na prvi pogled že skorajda komična - prizadevanja Hrvatov, da z uvajanjem novih izrazov **dokažejo svojo različnost** v primerjavi s Srbi.⁷ Ko sta jim na voljo dva sinonimna izraza uporabijo tistega,

ki se bolj razlikuje od srbske rabe, pa čeprav to pomeni večjo podobnost s Slovenci, ki pa seveda ne ogrožajo njihove identitete.

5. Reteritorializacija (homogenizacija) ali diversifikacija?

Gibanje "Vse Srbe v eno državo!" je eno od izhodišč nacionalizma in etnonacionalnih konfliktov v Jugoslaviji v devetdesetih letih. V kontekstu evropske zgodovine to nikakor ni nova ideja. Druga etnonacionalna gibanja so imela prav tako svoj program "zedinjenja", npr. gibanje za zedinjeno Nemčijo, gibanje za zedinjeno Italijo ipd. Razlika je ta, da so v 19. stoletju takšna gibanja v prvi vrsti pripomogla k razširjanju družbene integracije, medtem ko danes (upoštevajoč kompleksno etnično strukturo prebivalstva) takšno gibanje prej povečuje teritorialno fragmentacijo, izključnost in homogenizacijo. Vztrajanje pri **teritorialni rešitvi** (strnjenost in homogenizacija znotraj bolj ali manj arbitrarno določenih meja) vsiljuje delitev na podlagi logike "zero sum game". Konkretno, takšen način krepi konflikte (vojna na Hrvaškem in sedaj v Bosni in Hercegovini) in se končuje v slepi ulici.

Celo predlagana "kantonizacija" v Bosni in Hercegovini, to je formiranje teritorialnih političnih enot s pretežno muslimanskim, srbskim ali hrvaškim prebivalstvom, razkriva problematično naravo takšne "rešitve". Na podlagi takšne delitve (predlog izoblikovan skupaj s predstavniki Evropske skupnosti) bi bilo na primer samo 41% Hrvatov, ki živijo v Bosni in Hercegovini, zajetih znotraj "hrvaških območij"; 59% pa bi jih bilo razpršenih na drugih, pretežno muslimanskih območjih. Srbi bi sicer dobili večino ozemlja republike, pa vendar bi jih še vedno okrog 40% ostalo zunaj "srbskih območij"; njihova območja pa so sicer gospodarsko najmanj razvita. Muslimani bi dobili dosti več: največja mesta, vse univerze, vsa tri letališča itd. (Mihovilović, 1992).

Drugi paradoks pa se značilno pojavlja na Hrvaškem; tu večina Srbov ne živi v "krajinah" ob vzhodni meji te republike, ki so predmet spora in kjer potekajo vojaške operacije. Večina Srbov na Hrvaškem živi razpršeno po številnih krajih, npr. v Zagrebu in drugod, po vsej republiki.

Težnja po teritorialni homogenizaciji tako prihaja v nasprotje z dvema dejstvoma:

- a) po eni strani s podedovano kompleksnostjo teritorialne porazdelitve etničnih skupin na Balkanu zaradi kolektivnih (t.im. "integralnih") selitev v zvezi s turškimi vdori in iz drugih razlogov (Cvijić, 1965) in
- b) z dolgoročnim trendom etnične diversifikacije, ki je zelo jasno razvidna iz statističnih podatkov popisov prebivalstva po prejšnjih jugoslovanskih republikah, v obdobju po drugi svetovni vojni (Horvat, 1989).

Že nakazane dolgoročne perspektive prehajanja iz "prostora krajev k prostoru tokov", ki postaja stvarnost v Zahodni Evropi, ne moremo ignorirati niti v okviru balkanskih držav. Vse te, tudi Albanija, težijo k vključitvi v Evropsko skupnost. To je torej perspektiva "Evrope brez meja", ki hkrati pomeni vse bolj sproščeno pretakanje ljudi, dobrin in idej in s tem vse **večjo heterogenost** ipd. Glede na to pa sedanji ukrepi za re-teritorializacijo in homogenizacijo povsem nasprotujejo takšni **dolgoročni perspektivi**; zato lahko kvečjemu **le začasno zaustavijo** nadaljnjo etnično in kulturno diversifikacijo, ne morejo pa (kot nam kaže albanski primer) izključiti določenega teritorija iz vse bolj razvejanih omrežij transnacionalnih odvisnosti in pojavljajoče se globalne civilizacije.

Ta vprašanja se navezujejo na splošno sociološko razlago prestrukturiranja v procesu družbenega razvoja. Peter Blau (1979) je prepričljivo prikazal, kako se "penetracija diferenciacije v substrukture" na eni strani in proces integracije v širšem prostoru na drugi

strani medsebojno določata. Če uporabimo njegovo terminologijo, bi lahko rekli, da je šlo v Jugoslaviji predvsem za dve osnovi oz. za dva razloga, zaradi katerih je zastajala ta **penetracija diferenciacije**, s tem pa tudi transnacionalna integracija:

- a) prva zadeva dediščino tradicionalnega vzorca prestrukturiranja, t.j. relativno visoke družbene **homogenosti znotraj** majhnih enot in obenem **razlik med njimi**.⁸
- b) druga osnova, na podlagi katere se je utrdilo takšno strukturiranje, pa so več kot štiri desetletja "socialistične družbe", v kateri je podružbljanje (bolj ali manj sinonimno s homogenizacijo) omejevalo diferenciacijo in individuacijo. Ob odsotnosti institucionalno priznanega političnega pluralizma (političnih strank) je teža političnih problemov prehajala na **teritorialno** organizacijo (republike, pokrajini) in s tem še povečevala pomen in spornost teritorialnih razlik. Tako je celo partija postala vse bolj "federalizirana" in se je dejansko preobrazila, tako da smo dobili osem bolj ali manj neodvisnih partij. Armada je ostala skoraj edina centralno in hierarhično organizirana institucija, kar se je kasneje izkazalo kot usodno v vojni, ki je sledila.

6. "Unitarizem" in "separatizem"

Namesto "**enotnosti raznovrstnosti**", ki jo vsi zlahka sprejemajo na ravni splošnega načela, pa nam praksa (dejanska politika) kaže vrsto parcialnih in enostranskih prijemov problema. Največkrat upoštevajo le pozitivne vidike ene strani in le-te kot vrednoto konfrontirajo z negativnimi vidiki druge strani. V imenu enotnosti Jugoslavije so nastopali z obtožbami in represijo proti akterjem, ki naj bi delovali v smeri nacionalizma in separatizma. V imenu avtonomije (raznovrstnosti, različnosti), pa je šlo za pogosto kritiko in gibanja, ki so zavračala "unitarizem" in "centralizem".

To niso le abstraktni, teoretski in ideološki spori, temveč gre - kot nam kaže zgodovina Vzhodne Evrope v 20. stoletju - za probleme, ki zadevajo vse sfere družbenega življenja. Še zlasti je pomembno, da so te razlike v prijemih v veliki meri **teritorialno določene** in tako postanejo sestavina **teritorialnih konfliktov**. Srbija je bila od razpada avstroogrškega imperija 1918. leta glavni skrbnik in zagovornik "enotnosti" Jugoslavije. Po ustanovitvi kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev (kasnejše Jugoslavije) je Srbija vsilila **centraliziran in unitaren sistem**, medtem ko so si hrvaški in slovenski predstavniki prizadevali za **federacijo**.⁹ Idejo da so Srbi, Hrvati in Slovenci v resnici tri "plemena" enega naroda, so uporabili tudi kot podlago za upravno-teritorialno delitev države, delitev, ki je načrtno zaobšla zgodovinsko utrjene etnonacionalne identitete (banovine so bile npr. imenovane po posameznih rekah ipd.). Kazala se je težnja, da bi Jugoslavijo šteli le kot nekakšno **razširitev** prejšnje **srbske države**. Določeni ukrepi v smeri federalizacije so bili sprejeti šele leta 1939, ko je bila priznana identiteta in delna avtonomija Hrvaške, toda to je bilo prepozno, da bi preprečilo nadaljnje intenziviranje konflikta. Podobno kot kasneje prevladujoča miselnost v okviru komunistične partije po drugi svetovni vojni je prevladovalo razumevanje, da pomeni **priznavanje razlik slabitev sistema**. Zato so uveljavljali enotnost brez raznovrstnosti, to je enotnost na podlagi dušitve in izločanja posebnosti posameznih teritorialnih enot.

Po drugi svetovni vojni so uveljavili dvoje vsaj navidezno nasprotujočih si sprememb:

- a) zvezno državo, ki je v večji meri priznavala teritorialno organiziranost obstoječih etnonacionalnih struktur in

- b) še višjo stopnjo centralizacije politične moči, ki jo je omogočal totalitarni sistem "socialistične" družbe. Takšna dvojnost seveda ni zagotovila nasplošno sprejemljive rešitve. Čim je liberalizacija v šestdesetih letih omogočila bolj sproščeno izražanje resničnih interesov, so se **stari konflikti začeli znova pojavljati**, temu je sledila vzvratna reakcija v imenu enotnosti ("demokratskega centralizma") in tako so se nadaljevale oscilacije v smeri k večji avtonomiji ("nacionalizem") in k večji enotnosti (centralizacija).

Federacija, kot je bila opredeljena z ustavo iz leta 1974, je vključevala nekatere zahteve iz Hrvaške in Slovenije in omogočila večjo avtonomijo republikam in avtonomnim pokrajinama, toda hkrati je izzvala negativne odzive Srbije. Kasneje je bila označena celo kot nekakšna zarota proti Srbiji. Srbija naj bi namreč bila teritorialno še bolj **razcepljena** in nasploh **oslabiljena** v okviru federacije. Prav tu je bilo eno od temeljnih izhodišč oživljanja srbskega nacionalizma in populizma, ki je hkrati nastopilo proti "avtonomaštvu" in za ozemeljsko ekspanzijo v smislu oblikovanja Velike Srbije.

7. Dominacija in disociacija

Hkrati z zmanjševanjem števila republik, ki so bile še naprej pripravljene ostati članice federacije, se je **povečevalo nesorazmerje** med močjo največje (prevladujoče) in drugimi. V tem smislu postaja razumljiva vse manjša pripravljenost tistih republik, ki se prvotno niso nameravale osamosvojiti kot neodvisne države, zato da bi ostale v Jugoslaviji - ta bi vse bolj postajala "Srboslavija". Glede na to lahko sledimo temu, kako je -

- Hrvaška, ki se je zavzemala za konfederacijo, začela postavljati kot pogoj za takšno rešitev to, da bi tudi Slovenija ostala članica konfederacije;
- Makedonija, ki bi se bila najprej zadovoljila z manjšo stopnjo samostojnosti, je s svojimi zahtevami sledila Sloveniji in Hrvaški,¹⁰
- Bosna in Hercegovina je sledila prej navedenim z večinsko, referendumsko odločitvijo za neodvisno državo, vendar ob nasprotovanju srbske manjšine.

Primer Črne gore bi lahko omenili kot tisti primer, ki nasprotuje nakazani "logiki". Črna gora se je odločila za nasprotno smer, t.j. za poistovetenje s Srbijo. Navzlic določenim notranjim nesoglasjem glede črnogorske identitete je prevladala srbska usmeritev.

Zgoraj prikazani primeri so v skladu s splošno tendenco teritorialnih (etnonacionalnih) enot, da tem močnejše uveljavljajo sredobežne težnje (disociacija, odcepitev), čim večje je nesorazmerje med njihovim manjšinskim položajem in dominantno skupino (republiko) v okviru federacije.

Celo decentralizacija in tako torej **višja stopnja avtonomije republik sama po sebi še ne zagotavlja**, da bo določena republika pripravljena ostati znotraj federacije. Višja stopnja avtonomije se praviloma v politiki obravnava kot **oblika pacifikacije** manjšin. Toda povečana avtonomija prav tako lahko služi kot **odsokočna deska** za nove, še večje zahteve, tudi za zahtevo po odcepitvi. Takšen ali drugačen izhod je odvisen od številnih dejavnikov in torej težko predvidljiv. Srbija je močno nasprotovala zahtevam Albancev, ki živijo na Kosovu, da bi ta pokrajina dobila status republike. Pri tem so imeli pomisleke, da gre šele za prvi korak, ki bi Albancem olajšal odcepitev Kosova od Jugoslavije.

V istem smislu lahko sklepamo, da velja - a contrario - da se bo tudi interes za članstvo v večnacionalni zvezi povečal toliko, kolikor bo manjša (oz. se bo zmanjšala) podrejenost določene enote dominantnemu narodu oz. nacionalni državi. Določene omejitve je lažje sprejemati, če so to **splošna pravila in standardi** (npr. v kontekstu Evropske skupnosti),

kot pa tedaj, kadar to pomeni podrejanje konkretnemu narodu, še zlasti, če je ta v neposredni "sosesčini". V tem smislu nas torej ne preseneča, da gre v procesu nacionalne emancipacije za preseganje podrejenosti prav določeni oblasti, čeprav se hkrati še povečuje vezanost na vse bolj opredeljene splošne norme.

Ob takšni splošni usmeritvi razkrivamo vrsto znakov, ki kažejo da se ljudje počutijo manj ogrožene, če so "super sile" teritorialno odmaknjene celo v primerih, kadar je njihov vpliv enak ali dosti močnejši kot vpliv sosednjih držav. Tako lahko opazujemo, da je v Sloveniji sicer vdor anglo-ameriške kulture in angleškega jezika - na različnih področjih družbenega življenja - dosti bolj razširjen kot pa vplivi iz drugih republik nekdanje Jugoslavije; kljub temu pa je strpnost do prvega dosti večja kot do drugega.

8. "Bizantinizem" in nezaupanje

Ena od posebnosti "kulture" dediščene vzhodnega dela bivše Jugoslavije, ki še posebej razdvaja dele nekdanje Jugoslavije, se označuje kot "bizantinizem". Ta izraz se uporablja za označevanje **zvitega in prevarantskega** načina delovanja. Ne glede na dejansko teritorialno razprostranjenost takšnega ravnanja (oz. "kulture" norme, ki to dopušča), bizantinizem na tem mestu upoštevam le toliko, kolikor se pojavlja kot eden od argumentov v poglobljanju razcepljenosti prejšnje Jugoslavije na njen vzhodni in zahodni del. V tem smislu je **podlaga za nezaupanje med partnerji**, še zlasti v odnosih do političnega centra (ki je lociran v vzhodnem delu države), ki bi moral delovati kot reprezentant vseh delov heterogene države.

Tako je vsakršno prenašanje odgovornosti na zvezno politično središče spremljalo splošno nezaupanje, ki ga je od časa do časa podkrepilo konkretno izkustvo. Značilen primer (1990) je vdor Srbije v emisijski bančni sistem Jugoslavije (v promet je poslala 18 milijard dinarjev, da bi pokrila primanjkljaje v svojem proračunu). Kot drug primer bi lahko navedli številne kršitve sporazumov, ki so jih - skupaj s predstavniki Evropske skupnosti podpisali (v Haagu, Genovi, Madridu, Sarajevu idr.) v zvezi z vojno oz. z ustavitvijo bojev na Hrvaškem.

Pri vsem tem ne gre le za nekakšno naključno posebnost, saj ima le-ta svojo zgodovinsko podlago. Tuja, otomanska oblast s svojim središčem v Carigradu, tako kot tudi lokalni muslimanski poglavarji v balkanskih deželah, ki so vladali prebivalstvu različnih jezikovnih in verskih skupin, niso mogli računati na politično lojalnost tega prebivalstva. "Logičen" odziv na grobost oblastvenega nasilja je bilo iskanje poti in načinov, kako se **izviti in prevarati** svoje oblastnike. Konec koncev pa je tudi na novo formirana država južnih Slovanov (katere jedro je bila srbska država) prevzela takšno zgodovinsko dediščino. Zaupanje in lojalnost sta le težko premoščali zgodovinsko razdvojenost med vzhodnim in zahodnim delom Jugoslavije. Problem **nezaupanja pa se je podaljševal** tudi še po drugi svetovni vojni. Vsakršno nesorazmerje npr. v etnični sestavi organov oblasti je lahko bilo argument za dokazovanje pristranosti v korist ene ali druge strani. Ker pa predstavništvo nikoli ne more doseči zrcalne slike dejanske kompleksnosti družbene strukture, so zmerom na voljo številni dokazi, da ima kdo prednost oziroma se okorišča na račun drugih.¹¹

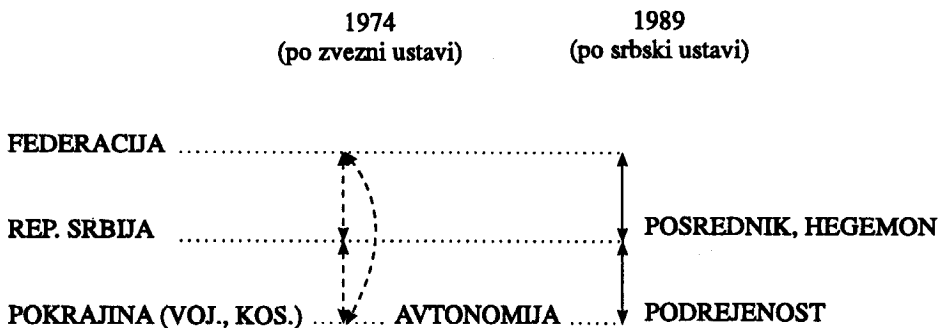
Že Giddens (1990) je opozoril, da so odnosi medsebojnega zaupanja ena temeljnih postavk združevanja v širših časovno-prostorskih okvirih. Posledica "dediščine" nezaupanja pa je torej - a contrario - ohranjanje, zastajanje družbenih odnosov v omejenih teritorialnih okvirih in tako prej fragmentacija (balkanizacija) kot pa integracija (globalizacija).

9. Subnacionalna avtonomija in supranacionalna (globalna) omrežja

Etnonacionalna osvobodilna gibanja se uveljavljajo tudi s tem, da izpodkopavajo tradicionalno hierarhično strukturo tako, da **zaobidejo vmesne nivoje** teritorialne družbene organizacije. Na ta način poskušajo preseči svojo podrejeno vlogo npr. nekakšne "dvojne" periferije (Slovenije oz. Ljubljane v odnosu do Beograda in potem še Jugoslavije oz. Beograda v odnosu do Bruslja) in si zagotoviti bolj **neposreden dostop** do glavnih centrov moči na najvišji ravni. To lahko ilustriramo tako z aktualnimi današnjimi primeri kot tudi na podlagi zgodovinskega gradiva. Tako so npr. predstavniki Hrvaške (kot enote na madžarski strani avstroogrske monarhije) pogosto iskali neposredne stike z Dunajem in tako poizkušali zaobiti vlogo Budimpešte. Tudi v obratni smeri je Dunaj kazal določeno podporo Hrvaški (npr. v nasprotovanju uvajanju madžarščine kot uradnega jezika na Hrvaškem), da bi na ta način slabil vlogo svojega tekmeča.

V okviru jugoslovanske federacije je Srbija zelo ostro reagirala na ustavo iz leta 1974, med drugim prav zato, ker je le-ta omogočala, da sta avtonomni pokrajini Kosovo in Vojvodina lahko vzpostavljali neposredne stike in neposredno nastopali na zvezni ravni, tudi mimo republike Srbije.

TERITORIALNA AVTONOMIJA IN HIERARHIJA

Ena od pomembnih idej na poti k neodvisnosti Slovenije je bila zahteva (Rupel, 1990), da se moramo vključiti v Evropo neposredno; torej ne prek zveznega centra (Beograda), temveč neposredno krepiti povezave med Ljubljano in Brusljem.

Takšni primeri (in navedli bi lahko še vrsto drugih, tako kot npr. Bratislavo, Edinburg, Cardiff ter njihove vezi z Brusljem) ponazarjajo splošni trend krepitve subnacionalne avtonomije na podlagi razširjanja neposredne dostopnosti do supranacionalnih in globalnih omrežij in središč.

10. Sklepna misel

Sprostitev, ki jo je omogočila delegitimizacija hegemonije tako zaradi "izgube" zunanjega sovražnika (na podlagi detanta med Vzhodom in Zahodom ter ob zgodovinski izčrpanosti teritorialnega ekspanzionizma v Zahodni Evropi) kot tudi zaradi kompromitacije socialističnega vizionarstva, je privedla do eruptivnega uveljavljanja teritorialnih (etnonacionalnih) identitet. Za današnji čas je značilno izstopanje tistih - zlasti

manjših narodov, ki jim dosedaj še ni uspelo uveljaviti svoje identitete v okviru teritorialno politične organizacije, ki je temeljila na dominaciji večjih (močnejših) nad manjšimi.

Ob tem pa na Balkanu in v bivši Sovjetski zvezi prihaja tudi do reteritorializacije in (mobilizacije na podlagi) homogenizacije. Poleg emancipacijskih teženj pa gre tudi za politično manipulacijo, ko politična elita (lahko) zavestno potencira (in sama "ustvarja") zunanjo ogroženost, da bi s tem utrdila svoj notranji položaj. V tekstu sem prikazal kako, je stek določenih okoliščin (prekrivanje strukture tradicionalne, predindustrijske družbe in "socialistične" homogenizacije) dejansko privedel do učinkov, ki so bili nasprotni namaravanim in pričakovanim. Kot je zapisal že Duchacek (1986), lahko rečemo, da je namesto do "socializacije nacionalizma" prišlo do nacionalizacije socializma".

Sedanje spremembe, ki dobivajo naravo balkanizacije je mogoče razumeti le kot (prekomerni) zasuk v nihanju v cik-caku med avtonomijo in integracijo, kakršno je sicer nasploh značilno v družbeno-zgodovinskem razvoju. Gre torej bolj za prestrukturiranje in teritorialno redistribucijo oblasti kot pa za družbo novega tipa, ki bi imela dolgoročnejšo perspektivo. Politične in vojaške intervencije lahko le začasno zaustavijo proces notranje (etnične) diversifikacije teritorialnih enot; le-ta ostaja neizogibna postavka danes tako poudarjenih procesov nadaljnje integracije v evropskem in svetovnem merilu.

Opombe

- 1 Podpora "enotnosti" jugoslovanske države je v začetni fazi privedla celo do tega, da je de facto pomenila podporo (ali vsaj nekakšno "potuho") zveznim institucijam, ki so si dovolile tudi vojaški poseg v Sloveniji in na Hrvaškem. Značilno je npr., da so bili najprej sprejeti celo ukrepi (v Evropi in ZDA), pri katerih niso razlikovali med napadalcem in napadenimi.
- 2 V tem smislu gre za določeno podobnost s Slovaki: ti so se pridružili Čehom, med drugim zaradi grožnje boljše vizma in seveda v pričakovanju, da bodo lahko v novi državi imeli vsaj takšno vlogo, kot so jo imeli Madžari v dualistični avstroogrski državi. Toda Slovaki (podobno kot tudi Ukrajinci) so kasneje izražali svoje razočaranje in oceno, da so bili prevarani (Taylor, 1956).
- 3 V zvezi s tem je zanimivo, da je tudi predstavnik sosednje Avstrije, kot druge majhne države, ugotovil, da v Evropi ne vidi več nevarnosti za majhne države. Tudi on ugotavlja, da je danes vojna v (Zahodni) Evropi postala nemogoča in da so mimo tisti časi, ko so se majhni in srednje veliki narodi morali bati velikih (Franz Vranitzki, intervju za Delo, Ljubljana, 25.1.1992).
- 4 Pri tem je šlo za izjemno dinamiko spreminjanja tako javnega mnenja kot tudi usmeritev vrhovnih političnih teles v Sloveniji. Medtem ko je 1988. leta samo 28,9% vprašancev v Sloveniji upoštevalo možnost, da bi se Slovenija lahko odcepila od Jugoslavije, se je ta odstotek 1989. leta povečal na 46,7 % in 1990. leta na 64,9 %. Na plebiscitu 23. decembra 1992 pa je na vprašanje "Ali naj bi republika Slovenija postala samostojna in neodvisna država?" kar 88,5 % odgovorilo z "da". Vojaški poseg, ki je sledil 1991. leta, pa je bil pretres, ki je v hipu in dokončno odpravil vse pomisleke v zvezi z "razdruževanjem".
- 5 Hans Kohn je že leta 1952 v svoji odlični študiji (1952, XV) prikazal, da je "panslavizem nastal kot obrambno "gibanje Zahodnih Slovanov. Pri tem naj bi šlo za gibanje, v katerem se nacionalistični elementi prepletajo z nadnacionalnimi in pogosto imperialističnimi težnjami". Kohn ga šteje za produkt političnega ozaveščanja izobražencev v centralni in Vzhodni Evropi, pod vplivom francoske revolucije in napoleonskih vojn, še zlasti pa pod vplivom nemškega romanticizma in germanizma. Panslavizem je bil povezan tudi z dejstvom, da se je po "vojnah proti Napoleonu Rusija pojavila kot največja nacija na celini; njeni vojaki so zasedli Pariz; ruski car je imel dominantno vlogo na mirovni konferenci" (ibid., IX, XII).
- 6 Npr. kazala se je težnja, da bi razlike med narodnimi jeziki degradirali na raven razlik med dialekti. V tem smislu so se pojavljale celo zahteve po rusifikaciji vseh Slovanov; temu so nasprotovali predstavniki manjših zahodnih in južnoslovanskih narodov.
- 7 To ne velja le za jezikovno različnost; tudi sicer je značilno, da hrvaška literatura zlasti v zadnjih letih poudarja vse, kar jih zgodovinsko, kulturno in civilizacijsko (raz)ločuje od Srbov (glej n.pr. Mandić, 1990).

- 8 Kot ekstremni primer bi lahko navedli krvno osveto, ki se je še pred kratkim pojavljala zlasti med Albanci (na Kosovem, v zahodni Makedoniji, v Črni gori in južni Srbiji), dokler je ni konflikt med Albanci in Srbi marginaliziral. Pri tem gre za primer nizke stopnje individuacije in tako za nediferencirano kolektivno odgovornost za dejanja posameznika.
- 9 Argument srbskih politikov proti federaciji je bil, da le-ta ne daje osnove za močno državo in da ni mogoča zato, ker je težko potegniti mejo med Hrvati in Srbi. Če naj bi imeli federacijo, bi bila nujna razmejitev, toda - kot smo to dostikrat slišali tudi v zadnjih nekaj letih - to bi bilo nesprejemljivo zaradi razpršenosti srbskega etnosa.
- 10 Čim bolj določno se je nakazovala dominantna vloga Srbije, tem manj so bili Makedonci pripravljeni ostati v takšnem preostanku Jugoslavije, pa četudi so se zaradi tega morali odreči pomoči, ki so jo prej dobivali kot manj razvita republika.
- 11 Na Hrvaškem je bilo izizvalno nesorazmerno veliko število pripadnikov srbske manjšine (ki so bili sicer - spet logično - v večji meri vključeni v partizansko vojsko, ki jim je dajala zaščito pred ustaši) v organih oblasti, še posebej za notranje zadeve i.pd. Pobude in delovanje za odpravo tega nesorazmerja pa so bile za srbsko stran spet dokaz za preganjanje in ogroženost.

Literatura

- Banac Ivo (1991) Political Change and National Diversity, v: Stephen R. Graubard (ed.) Eastern Europe ... Central Europe... Europe, Boulder, Westview Press
- Blau Peter (1977) Inequality and Heterogeneity, New York, Free Press
- Caratan Branko (1992) Vojna in mir na Hrvaškem, Teorija in praksa, št. 3-4
- Cohen Leonard and Paul Warwick (1983) Political Cohesion in a Fragile Mosaic: The Yugoslav Experience, Westview Press, Boulder
- Cvijić Jovan (1965) Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva, Beograd
- Čović Bože (1991) (Ed.) Izvori velikosrpske agresije, Zagreb, August Cesarec
- Duchacek Ivo D. (1986) The Territorial Dimension of Politics: Within, Among and Across Nations, Boulder and London, Westview Press
- Duroselle Jean-Baptiste (1988) Western Europe and the Impossible War, Journal of International Affairs, Vol. 41, No. 2
- Flere Sergej (1991) Explaining Ethnic Antagonism in Yugoslavia, European Sociological Review, Vol. 7, No. 3
- Goertz Gary and Paul F. Diehl (1992) Territorial changes and international conflict, London, Routledge
- Horvat Branko (1989) ABC jugoslavenskog socijalizma, Globus, Zagreb
- Janjić Dušan (1992) Disintegration of Yugoslavia and inter-ethnic conflicts, European Scientific Conference: Nation and State, European Center for Ethnic and Regional Studies, Maribor, 3-5 February (referat)
- King Robert (1973) Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States
- Kohn Hans (1952) Pan-Slavism: Its History and Ideology, New York: Vintage Books
- Kolarska-Bobinska Lena (1991) The changing face of civil society in Eastern Europe, Praxis International 10, October 1990 and January 1991
- Lendvai Paul (1991) Yugoslavia without Yugoslavs: the Roots of the Crisis, International Affairs, Vol. 67, No. 2, April
- Mandić Dominik (1990) Hrvati i Srbi: dva stara različita naroda, Zageb, Nakladni zavod Matice Hrvatske
- Mihovilović Maroje (1992) Hrvati bi največ izgubili, Dnevnik, Ljubljana, 26. marca 1992, str. 9
- Mlinar Zdravko (1991) Individuation et socialisation dans l'espace: qu'avons-nous appris? Experiences yougoslaves", Espaces et Societes, n. 1, Paris
- Mlinar Zdravko (1990) Avtonomija in integracija v evropskem prostoru, Teorija in praksa, št. 12
- Parker Geoffrey (1988) The Geopolitics of Domination, London, Routledge
- Ramet Pedro (1985) (Ed.) Yugoslavia in the 1980's, Westview Press, Boulder and London
- Stanovčić Vojislav (1991) Etnički federalizam i princip vladavine većine, v: Lajčo Klajn et al. (ured.), Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji, Novi Sad, Pravo
- Szporluk Roman (1988) Communism and Nationalism, Oxford, Oxford University Press
- Taylor A.J.P. (1956) Habsburška monarhija, Ljubljana, DZS
- Zaslavski Viktor (1985) Neostaljinistička država, Zagreb, Naprijed